

पहिले नागरीकरण: हडप्पा संस्कृती :

अ. हडप्पा संस्कृतीचा शोध व तिला हडप्पा का म्हणतात ?

अश्मयुगाच्या शेवटच्या टप्प्यात म्हणजे नवाश्मयुगीन क्रांतीनंतर भारताने ताम्रपाषाण युगात प्रवेश केला. यास 'इतिहास पूर्व काळ' असेही म्हणतात. साधारण १८५३ व १८५६ या काळात कनिंगहमने हडप्पा या ठिकाणी प्राथमिक उत्खनन केल्याने तसेच लाहोर मुलतान रेल्वेमार्गासाठी वीटा आणताना येथे एका नव्या सभ्यतेचा अंदाज आलेला होता. मात्र त्यांना या संस्कृतीचा कालीर्णय करता आलेला नव्हता. पुढे सर जॉन मार्शलने, एम. एस. बत्स बरोबर पुरातत्व विभागामार्फत विस्तृत प्रमाणावर उत्खनन करून या सभ्यतेचा व्यवस्थित शोध लावला (१९२१). तसेच, पुढे दयाराम साहनी यांनी हडप्पा येथे व राखालदास बॅनर्जी यांनी मोहेनजोदडो येथे उत्खनन करून हडप्पासंस्कृतीस आंतरराष्ट्रीय महत्व प्राप्त करून दिले. भारताच्या स्वातंत्र्यानंतर मॉर्टिमर व्हिलर, ग्रेगरीपॉसेल, बी.बी.लाल, ए. घोष, राव, बीशत इ. संशोधकांसह इतर संशोधकांनी किमान २०० ते १५०० स्थळांचा शोध लावला. यातील कालीबंगा (राजस्थान), राखीगढी (हरियाणा), लोथल (गुजरात) तसेच धोलावीरा (गुजरात) या नगराचा शोध आणि तेथील उत्खनन महत्वाची ठरली.

भारताचे पहिले नागरीकरण घडवून आणणारी ही सभ्यता मुख्यत्वे सिंधू नदीच्या खोऱ्यात विकसित झालेली 'असल्याने हिला 'सिंधु संस्कृती' असे म्हणले जात होते. पुढे, या सभ्यतेची अनेक स्थळ सरस्वती नदीच्या खोऱ्यात मिळाली. यातूनच, स्थळाच्या वितरणावरून आणि काही मतांच्या अभिनेवशामुळे हिला 'सिंधु-सरस्वती' आणि 'सरस्वती संस्कृती' असेही म्हटले जाऊ लागले. मात्र पुरातत्वशास्त्रज्ञांच्या मते, या संस्कृतीच्या पहिल्यावाहिल्या खुणा हडप्पा याठिकाणी मिळालेल्या असल्याने, यास 'हडप्पा संस्कृती' असेच म्हणावे लागते. हे नाव बरेच व्यापक आणि वर्तमानाकालीन विविध वादापासून निरपेक्ष असल्याने हेच नाव सध्या सर्वत्र स्विकारलेले आहे.

ब. हडप्पा संस्कृतीचा कालक्रम :

अशा या हडप्पा संस्कृतीचा उदयही काही एका रात्रीत घडून आलेली घटना नव्हती. साध्या खेड्यापासून ते विकसित प्रचंड शहरापर्यंत आणि पुन्हा न्हासापर्यंत, जवळ जवळ अडीच-तीन हजार वर्षे प्रवास केलेली ही एक सांस्कृतिक प्रक्रिया होती. ही प्रक्रिया खालील टप्प्यातून उलगडताना दिसते: नवाश्मयुग: इ.स.पू. ८००० ते ४०००), पूर्व हडप्पा काळ इ.स.पू. ४००० ते २६००, विकसित हडप्पा काळ - इ.स.पू. २६०० ते १८००, उत्तर- हडप्पा काळ इ.स.पू. १८०० पासून पुढे.. 'हडप्पा संस्कृती'ची, जी आपण वैशिष्ट्ये पाहणार आहोत ती विकसित हडप्पा काळामध्ये मोडतात.

क. हडप्पा संस्कृतीची वैशिष्ट्ये :

१) विस्तार :

आतापर्यंत हडप्पा संस्कृतीची जवळ-जवळ २००० स्थळ सापडलेली आहेत. मात्र यातील मोजक्या ठिकाणांचेच उत्खनन झालेले आहे. मुख्यत्वे सिंधु व सरस्वती नद्यांच्या खोऱ्यातही संस्कृती विकसित झालेली असून, सर्वसाधारणतः तिचा विस्तार उत्तरेस सरायखोला (इशान्य पाकिस्तान) पासून ते दक्षिणेस दायमाबाद (महाराष्ट्र) पर्यंत तर पश्चिमेस मुंडिगाक, शोर्तुधाई (अफगाणिस्तान) पासून अथवा सुत्काजेनदोर पासून (मकरान किनारा, नैर्ऋत्य पाकिस्तान) पूर्वेस आलमगीरपूर (वायव्यप्रदेश) पर्यंत जवळजवळ १५-२० लाख चौ. कि.मी. इतके क्षेत्र या सभ्यतेने व्यापलेले आहे. तर विशेष करून भारताचा विचार करता, काश्मीर (मांडा), पंजाब (रूपर), हरीयाणा (बनावली, राखीगढी), उत्तर प्रदेश (आलमगीरपूर), राजस्थान (कालीबंगा), गुजरात (लोथल, धोलावीरा, भगतराव), महाराष्ट्र (दायमाबाद) इ. प्रदेशात, म्हणजे एकंदर १२,९९,६०० चौ. कि.मी. (दक्षिणोत्तर लांबी ११००/ कि.मी. तर पश्चिमोत्तर लांबी १५५० कि.मी.) हिचा विस्तार आढळून येतो. सर्वसाधारणतः ही संस्कृती पूर्व अफगाणिस्तान, पूर्व पाकिस्तान आणि पश्चिम / वायव्य भारत या विस्तृत क्षेत्रात पसरलेली असून; डोंगराळ भाग, मैदानी भाग, नद्यांची खोरी, बाळवट, समुद्रकिनारा इ. सर्व प्राकृतिक वैशिष्ट्यांत वसलेली आहेत.

या संस्कृतीचा विस्तार हा प्रचंड जरी असला तरी तिचा मुख्य गाभा हा भारताच्या वायव्य / पश्चिम भागात प्रामुख्याने दिसून येतो. बऱ्याचवेळा व्यापारी संबंधातून आणि कच्चा माल मिळविण्याच्या उद्देशाने दूरवर बसाहती निर्माण झालेल्या दिसून येतात.

२) नगररचना :

हडप्पा संस्कृतीची वैशिष्ट्यपूर्ण नगरे आपल्याला मिळतात. हजारो वर्षांपूर्वीची, अतिशय अत्याधुनिक अशी ही नगरे पाहून आपण आश्चर्यचकित होतो. ही नगरे एकतर नदीच्या काठावर आहेत. किंवा, खनिज संपत्तीच्या जवळ बसवलेली आहेत या नगराची अतिशय

शिस्तबद्ध आणि व्यवस्थित अशी नगररचना असे. त्याचप्रमाणे त्यानगरांमध्ये लक्षणीय असे सार्वजनिक स्थापत्य सुध्दा आपल्याला आढळते. या नगरांचे बालेकिल्ल्याचा भाग (Citadel) व लोकवस्तीचा भाग (Lower Twon) असे दोन भाग असत. कालिबंगा या ठिकाणी मात्र काही घरे नगरांबाहेरही आढळून आलेली आहेत. तर, धोलावीरामध्ये लोकवस्तीचा आणखीन एक भाग, क्रिडांगण आणि प्रशासकीय निवासी संकुलही दिसून येते.

३) तटबंदी

ही नगरे व्यवस्थित तटबंदीने संरक्षितही केलेली असत, काही ठिकाणी सर्व वसाहतीला एक सामायिक स्वरूपाची तटबंदी आहे. तर काही ठिकाणी, या सामायिक तटबंदीसह, प्रत्येक विभागाला स्वतंत्र तटबंदी आहे. तर काही ठिकाणी फक्त बालेकिल्ल्याला तटबंदी आहे. ही तटबंदी मातीच्या विटांनी बनवलेली असे. तसेच अधिक मजबूतीसाठी; तटबंदीस, बाहेरून भाजक्या विटांच्या दुय्यम तटाने आधार दिलेला आहे. या तटबंदीच्या कोपन्यावर तसेच विविध ठिकाणी बुरुजही (भाजीब विटांचे) बांधलेले आहेत. या बालेकिल्ल्यात प्रवेश करण्यासाठी प्रवेशद्वार असत.

४) घरे

ही घरे साधारणतः लोकवस्तीच्या भागात दिसून येतात. ही घरे भाजीव वीटांची बांधलेली असत. : ४ २१ असे विटांचे प्रमाण असे. या घराची एक चौकोनी अंगण आणि त्याच्या चारही बाजूला खोल्या' अशी रचना दिसून येते. अगदी अलीकडेपर्यंत भारतात या रचनेचे वाडे बांधले गेलेले दिसून येतात. या घरांचीजमिन मातीच्या विटांनी तयार केलेली असे तर काही ठिकाणी फरश्याही बसवलेल्या होत्या. तसेच चारा खाण्यासाठी व पाणी पिण्यासाठी अंगणात मातीच्या विटांचे एक मोठे भाडे व जमिनीत एक मडके पुरलेले असे.

सर्वसाधारणतः ही घरं एकमजली आहेत. काही दुमजली घर सुध्दा दिसून येतात. काही घरामध्ये तर जवळ- जवळ १२ खोल्या दिसून येतात. याहीपेक्षा मोठी घरे आढळलेली असून, यामध्ये स्वयंपाकघर तसेच शौचालयाची सोय करण्यात आलेली होती. काही धनाढ्यांच्या घरामध्ये स्वतंत्र जलतरण तलावाचीही सोय होती असे दिसते पाणी पुरवठ्यासाठी घरांमध्ये विहिरीची सोय केलेली दिसते. येथे सांडपाणी वाहून जाण्यासाठी उत्तम व्यवस्था असून, गटारे बिटांनी बांधलेली असत. या घरांचे दरवाजे अरुंद गल्ल्यांमध्ये उघडत असत. काही मोठ्या घराचा अंगणात घडणारा दरवाजा हा बैलगाडी जाण्याइतका मोठा केलेला दिसून येतो.

५) रस्ते

घराबरोबरच या भागातील रस्ते उत्तर-दक्षिण जाणारे असून, एकमेकांना व्यवस्थित काटकोनात छेदत असत. मोहेनजोदडो येथील मोठा रस्ता हा कमीत कमी १० फूट रुंद आहे या घराबरोबरच, लोकवस्तीच्या भागात; कारागीरांच्या कार्यशाळा आणि दुकानेही होती, जसे, कुंभारांच्या भट्ट्या, रंगान्यांचे कुंड, धातुमध्ये काम करणाऱ्यांची, शंख-शिंपल्यांचे अलंकार करणाऱ्यांची तसेच मणीकारांची.

६) सांडपाण्याच्या निचऱ्याची व्यवस्था :

सांडपाण्याच्या निचऱ्याची व्यवस्था असणे हे कोणत्याही नगराचे प्रधान वैशिष्ट्य असते. आजसुध्दा अनेक शहर या समस्येनी त्रस्त आहेत. असे असताना, हजारो वर्षांपूर्वी हडप्पा संस्कृतीतील नगरामध्येही एक अद्भूत व्यवस्था होती असे दिसून येते.या नगरांमध्ये घराटी स्नानगृह दिसून येते. यातील सांडपाणी गटारांद्वारे बाहेर काढले जात असे. अशी प्रत्येक घरांतून निघणारी गटारे पुढे रुंद अशा एका सामाईक गटारीला जोडलेली होती. पुढे हे सामाईक गटार नगराबाहेर जात असे. तेथे हे सांडपाणी डंप केले जाई.अशी ही व्यवस्था पूर्णपणे भूमिगत होती. भाजीव विटांनी ती बांधून घेतलेली होती. तसेच, या गटारींवर टप्याटप्यावर चेंबर्स असत. ही पुरुषभर मोठी असून, गटारींची नियमित स्वच्छता करण्यासाठी यांचा उपयोग होत असे.

७) सार्वजनिक स्थापत्य:

कोणत्याही नगराचे सार्वजनिक स्थापत्य हे एक महत्वाचे वैशिष्ट्य असते. यामध्ये, सार्वजनिक उपयोगाच्या विविध इमारतींचा समावेश होतो. खालीलप्रमाणे:

a)महास्नानगृह

मोहेनजोदडोच्या बालेकिल्ल्यातील महास्नानगृह ६० x ३६ मी. असून, मध्यभागी पोहण्यासाठी १२४७ मीटरचा चा तलाव (तीन मीटर खोली) होता. हे भाजीव विटांनी बांधलेले आहे. याचा तळ २ ते ३ मी. रुंद असून, पाणी झिरपू नये यासाठी आतील बाजूने चुन्याचा गिलावा केलेला होता. या तलावात उतरण्यासाठी पायच्या असून, कपडे बदलण्यासाठी तसेच पूजा विधी करण्यासाठी भोवताली खोल्याही आहेत. यात सतत पाणी पुरवठा व्हावा यासाठी जवळच एक तळे आहे तर सांडपाण्यासाठी भूमिगत व्यवस्था आहे.

b) धान्याचे कोठार :

हडप्पा येथे रावी नदीच्या दक्षिणेस व खळ्याजवळ धान्यकोठार आहे. हे कोठार एकूण ५५ x ३ मीटरच्या क्षेत्रात तयार केलेले आहे. यामध्ये कोठारांच्या एकूण दोन रांगा असून, प्रत्येक रांगात सहा कोठारे (प्रत्येकी १५ x ६ मी.) आहेत. या कोठारांचा पाया भाजीव वीटांचा असून, कोंदट हवा जाण्यासाठी छिद्रं तयार केलेली आहेत. जवळच कामगारांच्या चाळी आहेत. आणि त्याजवळ खळे आहे. हे खळे म्हणजे धान्य कुटण्यासाठी उंचवटे तयार केलेले आहेत. एकूण पाच पूर्व-पश्चिम रांगात हे उंचवटे असून, प्रत्येक रांगात सहा उंचवटे आहेत. हे उंचवटे (३.५ मी व्यासाचे) भाजीव वीटांच्या वेटोळ्यांनी वेढलेले असून, त्यामुळे मध्यभागी खोलगट भाग तयार झालेला आहे. थोडक्यात, धान्य हे खळ्यावर साफ केले जात असावे. पुढे, असे साफ केलेले धान्य कोठारात ठेवले जात असावे. आणि, पुढे रावी नदीतून व्यापाराला जात असावे. आणि हे काम करणारे कामगार चाळीत रहात असावेत.

तसेच, मोहेनजोदडो येथे पश्चिमेस धान्याचे कोठार (५५ x ३७ मी) एका जोत्यावर, भागीय वीटांनी बांधलेले आहे. यावर बहुधा लाकडाचे बांधकाम असावे. यामध्ये तीन रांगात, प्रत्येकी नऊ अशा प्रकारे २७ कोठ्या आहेत. प्रत्येक कोठ्यांच्या मधून १ मी. रुंद अशी हवा खेळती राहण्यासाठी मोकळी जागा आहे. या कोठाराच्या उत्तरेस धान्य उतरवण्यासाठी एक उंचवटाही तयार केलेला आहे. तसेच, लोथल येथे बालेकिल्ल्याच्या भागात, धक्क्याजवळच एक मालाचे कोठार आहे. याठिकाणी एकाबिटाच्या उंचवट्यावर (४ फूट उंच) चार रांगात, प्रत्येकी तीन अशा १२ आयताकृती मार्तीच्या वीटांच्या कोठ्या आहेत (क्षेत्र १७ x १४ मी.) तर हवा खेळती राहण्यासाठी प्रत्येक कोठ्यांच्यामध्ये मोकळी जागाही ठेवलेली आहे.

c) राजमहाल

मोहेनजोदडो येथे, महास्नानगृहाजवळ राजमहालाची एक लांब (२३० x ७८ फूट) इमारत आहे. या इमारतीला तीन व्हरांडे असून, समोरच ३३ चौरस फुटाचे अंगण पसरलेले आहे. तर मुंडिगाक येथे एक खांबांची राग असलेला मोठा महालही सापडलेला आहे. हे अवशेष राजमहालासारख्या इमारतीकडे निर्देश करतात.

d) सभागृह

मोहेनजोदडो येथील सभागृह आठ मीटर लांबी रुंदीचे असून, हे चार रांगात, प्रत्येकी पाच अशा २० खांबांनी बांधलेले आहे. हे सभागृह एकूण ७५० चौ.मी. इतक्या जागेत बांधलेले आहे. असेच एक धोलावीरा येथे, बालेकिल्ल्याला जोडूनच 'खुले सभागृह' आढळते.

e) कामगारांच्या चाळी :

हडप्पा येथे बालेकिल्ल्याच्या वायव्येस कामगारांच्या चाळी असून त्याभोवती छोटी तटबंदी आहे. या चाळी पूर्वपश्चिम अशा दोन रांगात बसलेल्या आहेत. यामध्ये प्रत्येक घरास (१७x७ मी) एक खोली व अंगणाची सोय केलेली आहे.

f) पाण्याची सोय :

सर्वसाधारणतः या संस्कृतीची बरीच शहरे ही नदीकाठी वसलेली आहेत. तसेच, या नगरांमध्ये घरटी बिहिरीही आढळतात. या बांधीव विहिरी असून, रहाटाद्वारे पाणी उपसले जात असे. कच्छच्या वाळवंटातील धोलावीरा या शहरामध्ये एक अभूतपूर्व अशी पाण्याची व्यवस्था दिसून येते. याठिकाणी पाण्याची सदैव चिंता होती, आणि आजही आहे. मात्र, येथील स्टेज ३ अ या टप्प्यातील हडप्पावासियांनी याठिकाणी एक अभिनव कल्पना वास्तवात आणली. धोलावीराच्या दक्षिण व उत्तर बाजूनी फक्त पावसातच बाहणारे नाले होते. त्यांनी या नाल्यांना बांध घालून यातील पाणी शहरात वळविले. तर, त्यांनी शहरातील तटबंदीला जोडून आतल्या बाजूस, चारी बाजूनी थोड्याथोड्या अंतराने तलाव बांधले. अशाप्रकारे त्यांनी नाल्याचे वळविलेले पाणी या तलावाच्या मालिकेत साठवून ठेवले व धोलावीरासमोरील पाण्याचा प्रश्न सोडविला.

थोडक्यात, या लोकांना एकदर शिस्तप्रियता, नियमबद्धता व स्वच्छतेची आवड दिसते. प्रमाणबद्ध वीटा, सरळ-रुंदरस्ते, उभ्या आडव्या छेदणाच्या रस्त्यांनी शहराची बुध्दबळाच्या पटासारखी केलेली मांडणी, सुखवस्तू सधन घरे, विहिरी, सांडपाणी व्यवस्थित वाहून नेण्यासाठी बांधीव भुयारी गटारे व सामूहिक मोठे गटार, धान्यकोठार, कामगारांच्या चाळी, सभागृह, राजमहाल, इ. वरून हडप्पा संस्कृतीही त्याकाळी किती समृद्धी होती आणि तसेच, त्याची नागरी जाणीव किती सजग होती हे दिसून येते..

अर्थात, एकंदर नगररचनेवरून हडप्पा संस्कृतीतील ज्याप्रमाणे नगररचनेची नियोजनबद्धता दिसून येते त्याचप्रमाणे सामाजिक भेदाकडेही निर्देश होतो. यामध्ये प्रमुख किंवा पुरोहितवर्गाचे धार्मिक, आर्थिक (धान्य पुरवठ्यावर) तसेच सामाजिक वर्चस्व दिसून येते. ही शहरे पूर अथवा भूकंप अशा नैसर्गिक आपत्तीमुळे हास पावली.

ड) व्यापार :

हडप्पा नगरातील धनाढ्य तसेच प्रभावशाली लोकांच्या गरजापूर्ण करण्यासाठी मुख्यत्वे दूरदेशी व्यापाराला प्रोत्साहन मिळालेले दिसते. येथील लिपीची समानता, व्यापारातील वस्तूंचे वैविध्य व दूरच्या प्रदेशाशी संबंध यावरून हे निश्चित होते की हडप्पा संस्कृती ही व्यापारप्रधान होती. येथील महत्वाची शहरे हडप्पा संस्कृतीच्या इतर शहरांबरोबर, तसेच भारतातील दुसऱ्या संस्कृतीशी तसेच आशियातील संस्कृतीशी एका व्यवस्थित व्यापारी नेटवर्कने जोडली गेली होती. लोबल हे हडप्पा संस्कृतीचे अरबी समुद्राकडे उपडणारे एक महत्वाचे बंदर होते.

अ) अंतर्गत व्यापार :

हडप्पा संस्कृतीचा प्रचंड विस्तार आणि तोही विविध स्वरूपाच्या भौगोलिक प्रदेशात झालेला होता. असे का असावे? याचे एक कारण कच्च्या मालाची गरज हे ही असू शकेल, जसे सोने (कर्नाटक), तांबे (खेत्री: राजस्थान), मौल्यवान दगडांमध्ये (मणी तयार करण्यासाठी) अमेथिस्ट (महाराष्ट्र), गोमेद/अगोट, चॅल्सिडोनी, अकिक (सौराष्ट्र), कार्नेलियन (कच्छ) इ. अर्थात, हा कच्चा माल मिळवण्यासाठी विविध स्वरूपाच्या प्रदेशात काही केंद्रे निर्माण झाली. तसेच, याठिकाणी पूर्वीपासूनच काम करत असणारी केंद्रेही दळणवळणाच्या साधनानी जोडली गेली. प्रचंड विस्ताराच्या देशात, एकाच स्वरूपाच्या अवशेषांची प्राप्ती होणे हे वरील बाबीला पुष्टी देते.

ब. आंतरराष्ट्रीय व्यापार :

हडप्पाच्या आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचा विचार करता मुख्यत्वे मेसोपोटेमिया (इराक-सिरिया येथील प्राचीन संस्कृती) आणि इराणशी होणारा व्यापार लक्षात घ्यावा लागतो. मेसोपोटेमिया मधील सूसा, ऊर, निप्पूर, किश, उम्मा, तेलअस्मार अशा ठिकाणी हडप्पा संस्कृतीची शिक्के, वजन मापे, मातीच्या तसेच टेराकोटाच्या मूर्ती, अकिकाचे मणी, नक्षीदार हाडे सापडलेले आहेत. यातील काही शिक्क्यांवर एकशिंगी प्राणी तसेच हडप्पा लिपी मिळालेली आहे. तसेच, पर्शिया/ इराण येथील फेलका, बहारीन इ. ठिकाणीही अशाप्रकारचे हडप्पा शिक्के मिळालेले आहेत. तर, इकडे हडप्पा संस्कृतीच्या स्थळामध्ये मात्र मेसोपोटेमियाच्या वस्तू कमी प्रमाणावर मिळालेल्या आहेत. कदाचित असे असावे की मेसोपोटेमिया संस्कृती ही कपडे, लोकर, वासाचे तेल, कातडी वस्तू इ. सारख्या नाशवंत मालामध्ये व्यापार करित असल्याने या वस्तूंचे अवशेष टिकलेले नाहीत. मात्र हडप्पा संस्कृतीच्या स्थळांतील चांदीच्या वस्तू आणि काही लंबाकार शिक्के आणि तांब्याचा धातूपिंड निश्चितच मेसोपोटेमियाकडे बोट दाखवितात.

आपल्याला असे दिसते की अक्कडचा सम्राट सारगॉनच्या (इसपू २३५०) राजधानीत दिलमून, मगान आणि मेलुहाच्या जहाजांनी पाडाव टाकलेला होता. यातील मेलुहा म्हणजे हडप्पा बंदरे होत तसेच मेसोपोटेमियातील प्राचीन दस्तऐवज सांगतात की उर येथील व्यापारी मेलुहातून तांबे, गोमेद, हस्तीदंत, शिपले, वैदूर्य, मोती आयात करित होते. असे दिसते की, पूर्व हडप्पा काळापासूनच या दोन प्राचीन संस्कृतीमध्ये व्यापारी देवाण-घेवाण चाललेली होती. हडप्पा संस्कृतीतील काही व्यापारी समुदाय त्याठिकाणी रहात असून, संवादासाठी एक दुभाषाही नेमलेला दिसून येतो. यावरूनच दोहोंच्यातील घनिष्ठ व्यापारी संबंध आपल्या लक्षात येऊ शकतो.

क. आयात व निर्यात

यातील आयात मालांचा विचार करता चादी (अफगाणिस्तान, इराण), मौल्यवान दगडांमध्ये (मणी तयार करण्यासाठी) राजवर्द (बदवशान, इशान्य अफगाणिस्थान), नीलमणी (मध्य आशिया, इराण), जेड (मध्य आशिया) याचा विचार होतो, तर निर्यातीमध्ये मेसोपोटेमियाशी होणाऱ्या व्यापारात तांबे, सोने, अधिक, हस्तीदंत मोती, कापूस, मसाल्याचे पदार्थ, वेगवेगळ्या प्रकारचे लाकूड इ. बाबींचा समावेश होतो.

ड) वजन मापे

येथील वजनमापांमध्येही एक प्रकारची प्रमाणबद्धता दिसून येते. या वजनाची एक मालिका असून, प्रथम दुपटीत म्हणजे १, २, ४, ८, ६४ अशी व नंतर १६ च्या पटीतील दशमान पध्दतीची म्हणजे ३२०, ६४०, १६००, ३२०० ६४०० अशी होती. येथे लांबी ३७.६ सेमी चा एक फूट अशा मोजपट्टीने मोजली जात होती. ही वजन गारगोटी, जास्पर, स्टेटाईट तसेच चुनखडीपासून बनवलेली असत: वजन करण्यासाठी तांब्याचा तराजू वापरला जात असे. वजनमापातील अशाप्रमाणबद्धतेतून हडप्पा संस्कृतीच्या व्यापारी प्रशासनाचा, विस्तृत प्रदेशांवरील नियंत्रणाचा यशस्वी प्रयत्न दिसून येतो.

इ. वाहतूकीची साधने :

हा व्यापार विविध अशा साधनांद्वारे केला जात असे. या वाहतूक साधनांत, अंतर्गत व्यापारासाठी बैलगाड्या, बैलांचे तांडे, ऊट यांचा वापर केला जात असे. हडप्पा येथे कांस्याची एक गाडी मिळालेली आहे, तसेच इतर ठिकाणाहून गाडीची खेळणीही मिळालेली आहेत.

तसेच, दूरवरील व्यापारासाठी पशुपालक) जमातीच मुख्यत्वे बैलांचे तांडे घेऊन माल वाहतूकीची काम करित असत. तर सागरी व्यापाराचा विचार करता, मोहेनजोदडो आणि हडप्पाच्या शिक्क्यांवर जहाज, नावांच्या आकृत्या दिसतात. तर लोथलमध्ये एका जहाजाची मातीची प्रतिकृतीही मिळालेली आहे. अर्थातच, सागरी व्यापार याद्वारे केला जात असून, पश्चिम किनारपट्टीवर लोथल, बालाकोटसारखी बंदरेतर मकरान किनाऱ्यावर सुतकाजेन डोर (पाकिस्तान आणि इराणच्या रस्त्यावर), सुत्काकोह अशा चौक्या दिसतात. यावरूनच हडप्पा संस्कृतीचा आंतरराष्ट्रीय व्यापार सुव्यवस्थित आणि विकसित होता हे दिसून येते.

फ) बंदर :

लोथल येथील मानव निर्मित बंदराची सोय विशेष लक्षणीय आहे. लोथल (गुजरात) हे भोगाव नदीच्याकाठी वसलेले असून याठिकाणी हडप्पा संस्कृतीचे महत्वाचे बंदर होते. ही भोगाव नदी साबरमती नदीची एक उपनदी असून, खंबायतच्या आखाताद्वारे अरबी समुद्राला जाऊन मिळते. येथील हडप्पाकालीन लोकांनी, या शहराच्या पश्चिमेस, एक बंदर (२१६ मी. x ३६ मी. पू-प) बांधले, म्हणजे, भाजीव वीटांचा एक तलाव (४.३ मी. x १.२ मी रुंद) त्यांनी बांधला. पुढे, हे बंदर, त्यांनी कालव्याद्वारे (७ मी. रुंद) नदीला जोडले. अशापध्दतीने या बंदरामध्ये पाण्याचा कायमचा पुरवठा राहिला, अधिकचे पाणी, एक दुसरा चर बांधून, पुन्हा नदीमध्येच सोडण्याची व्यवस्था केली. अशा पध्दतीने, येथील पाणी एकापातळीवर आणि स्थिर राहिल अशी व्यवस्था केली. असे दिसते की व्यापारी जहाजेही अरबी समुद्र खंबायतचे आखात साबरमती अशा मार्गाने प्रवास करित येत असत. पुढे ही जहाजे साबरमतीतून भोगावनदीत येत. मग, भोगाव नदीतून प्रवास करून, भरतीच्या वेळी, कालव्यातून लोथलच्या बंदरामध्ये येऊन थांबत असत. पुढे, बंदराला जोडूनच एक धक्काही आहे. या धक्क्यावर हा माल उतरवला जात असे/जहाजांत चढवला जात असे. पुढे ओहोटीच्यावेळी ही जहाजे पुन्हा कालवा- भोगावनदी - साबरमती खंबायतचे आखात - अरबी समुद्र अशी जात असत.

ई) धर्म :

मोहेनजोदडो येथील पुराव्यावरून असे दिसते की, याठिकाणी धर्मगुरुंची एक प्रकारे सत्ता असावी. महास्नानगृहाजवळील प्रार्थनेची जागा या धर्मगुरुंचे स्थान व पूजा विधी दर्शवितात. त्याचप्रमाणे या स्नानगृहाजवळच असणाऱ्या धान्याच्या कोठारावरून दिसून येते की या धर्मगुरुंचीच सत्ता या धान्याच्या कोठारावर म्हणजेच अर्थकारणावर असावी. असेच चित्र कालीबंगामध्ये सुध्दा दिसून येते.

अ) पूजा / धार्मिक विधी स्थाने :

हडप्पा संस्कृतीमध्ये मंदिरांसारखी निश्चित अशी रचना दिसून येत नाही. तरी पूजास्थान अथवा काही धार्मिक विधीच्या जागा आपणास दाखवता येतात. जसे, मोहेनजोदडो येथील लोकवस्तीच्या भागामध्ये एक, मध्यवर्ती मंच असलेली मोठी इमारत मिळालेली आहे. हिला एक मोठे प्रवेशद्वार असून, मंचाकडे जाण्यासाठी दुहेरी पायऱ्याही आहेत. हे एक पूजास्थान असावे. येथील महास्नानगृहाजवळ पूजापाठासाठी खोल्या दिसून येतात... तसेच लोथलमध्येही बालेकिल्ल्यात एका उंचवट्यावर (४ मी. उंच) १२ स्नानगृहांच्या रांगा आहेत. कालीबंगात अग्नीवेदी जवळ, विहीर व अंगोळीसाठी उंचवटे केलेले होते. हे पुरावे धार्मिक विधीतील स्नानाचे महत्व दाखवितात.

याठिकाणी कालीबंगा येथील पुरावे विशेष महत्वाचे आहेत. येथील बालेकिल्ल्याचे उत्तर व दक्षिण असेपुन्हा दोन समान आकाराचे (१२० मी) भाग केलेले आहेत. यामधील दक्षिण भागात धार्मिक स्थळे आहेत. याठिकाणी मातीच्या विटांनी बांधलेले उंच जोते दिसून येतात. प्रत्येक जोत्यामध्ये मोकळी जागा ठेवलेली आहे. यातील एका जोत्यावर सात अग्नीवेदी बांधलेल्या आहेत. जवळच एक विहीर व अंगोळीसाठी उंचवटे केलेले आहेत अर्थातच, स्नान व त्यानंतर पूजापाठ करण्याचीही जागा असावी. अशीच रचना दुसऱ्याही जोत्यावर आहे. बालेकिल्ल्याच्या दक्षिण भागास दोन दरवाजे (उत्तर व दक्षिणेस) असून, पायऱ्यांची सोय केलेली आहे. म्हणजेच, या दरवाज्यातून दक्षिण भागात जायचे असेलतर पायउतार होऊनच जावे लागते. म्हणजेच या दक्षिण भागास एकप्रकारचे धार्मिक पावित्र्य व महत्व होते असे दिसते. तर, उत्तर भागात रस्त्याच्या दोन्ही बाजूस घरांची रांग दिसून येते. यापलिकडे कोणतीही राजकीय स्वरूपाची इमारत दिसून येत नाही. म्हणजेच, कालीबंगामध्येही एक प्रकारे पुरोहितांची सत्ता असावी. हे पुरोहित बालेकिल्ल्याच्या उत्तर भागात रहात असून, धार्मिक कार्य करण्यासाठी ते दक्षिण भागात येत असावेत. याठिकाणी इतरांना प्रवेश जरी असला तरी याठिकाणी त्यांना पायउतार होऊन नम्रपणेच जावे लागत असावे.

ब) दैवते :

हडप्पा संस्कृतीत सापडलेले विविध शिक्के तसेच मातीच्या आणि टेराकोटांच्या मूर्ती येथील देव-देवतांबद्दल लक्षणीय माहिती पुरवतात. याठिकाणी पुरुष, स्त्रिया, पशु-वनस्पती, संयुक्त / काल्पनिक अशा देवदेवतांचे पूजन होत असे. जसे, पशुपती यामध्ये योगासनात बसलेली एक व्यक्ती दाखवलेली असून, ती, बकरी, हत्ती, सिंह आणि हरिणांनी घेरलेली आहे. हिच्या डोक्यावर शिंगांचा मुकुट असून,

मार्शलच्या मते ही पशुपती (पुढील शिव) ची मूर्ती असावी. याचबरोबर, टेराकोटाच्या मातृदेवतांच्या मूर्तीही मिळालेल्या आहेत. यांच्या डोक्यावर पख्याचे शिरोभूषण आहे. काही मातृदेवतांच्या मूर्ती बाळांबरोबरही दिसतात. अशा पुरुष आणि मातृदेवतांबरोबरच, काही वृक्षदेवताही दिसून येतात. विशेषतः पिंपळाचे महत्व अगदी पूर्व हडप्पा काळापासून ते आजपर्यंतही) दिसून येते. काही शिक्क्यावर सभोवती पार असलेला पिंपळ दाखविलेला आहे. तसेच, एका ठिकाणी एका देवतेच्या डोक्यावरील शिंगामधून एक झाड उगवताना दिसते. दुसऱ्या एका शिक्क्यावर एक लांब सडक केस असलेली देवता पिंपळाच्या फांद्यामधून वर येताना दिसते. तिच्यासमोर एक भक्त साष्टांग नमस्कार घालत आहे व सोबत सात आकृत्या आहेत.

याचबरोबर प्राण्यांचेही पूजन केले जात होते. विशेषतः वशिंडयुक्त बैल विशेष श्रद्धेय दिसतो. काही संयुक्त/ पौराणिक / काल्पनिक प्राणीही पूजले जात असावेत, जसे, नर सिंह, एकशिगी / युनिकॉर्न इ. तसेच, मेसोपोटेमिया पौराणिक कथांतील दोन सिंहांशी लढणारा शूर गिलगामेशसारखा देवही पूजला जात असावा. वरील देवतांसह, अग्नीदेवता (वेदी), सूर्यदेवतेचेही (स्वस्तिक / चक्र अशी चिन्हे) पूजन असण्याची शक्यता वर्तविली जाते.

क) अंत्यसंस्कार पध्दती :

अंत्यसंस्काराला धार्मिक जीवनात एक महत्वाचे स्थान असते. यातून, त्या संस्कृतीच्या मरणोत्तर जीवनावरील विश्वास आणि, त्याबाबतच्या कल्पना दिसून येतात. हडप्पा संस्कृतीमध्ये अत्य संस्काराच्या विविध पध्दती दिसूनआलेल्या आहेत, जसे, पूर्ण दफन, अंशतः दफन, दहनोत्तर दफन इ. येथे प्रेताला उत्तर-दक्षिण दिशेत ठेवले जात असत. तसेच, मृतदेहाचे दफन करताना त्याबरोबर शिंपल्यांच्या बांगड्या, हार, कर्णभूषण, तांब्याचे आरसे, कज्जलशलाका, मातीचे लाडू, चमचे, मणी, हस्तीदती वस्तूसोबत ठेवली जात. काही दफन व्यवस्थित विदांनीही बनवलेली दिसून येतात. तसेच, लोथल मध्ये प्रेतांची जोडीही दिसून येते. यावरून मरणोत्तर जीवनाबद्दल त्यांच्या काही कल्पना असाव्यात असेही दिसते. हे लक्षात घेतले पाहिजे की यांची स्मशानभूमी ही शहरांपासून स्वतंत्र असे.

हडप्पा संस्कृतीतील एकंदर धार्मिक परिस्थितीचा विचार करता, विविध क्षेत्रामध्ये विविध प्रकारचे विधी प्रचलित होते असे आढळते. जसे, कालीबंगा-लोथल मध्ये अग्नीवेदी दिसतात, मात्र इतरत्र कुठे नाही. तर, या दोघांबरोबर, मोहेनजोदडो येथे स्नानाचे पूजा विधीसाठी महत्व दिसते, हडप्पा मध्ये नाही. अत्य संस्कारामध्येही एक प्रेत, जोडी प्रेत, पूर्ण / अंशत / दहनोत्तर इ. वैविध्य दिसून येते. अर्थातच, हडप्पा संस्कृतीचा प्रचंड विस्तार आणि तत्कालिन मर्यादित दळण वळण/संपर्क व्यवस्थेमुळे हे स्वाभाविकच होते. त्याचबरोबर यातून हडप्पा संस्कृतीच्या समाजजीवनाचे वैविध्यपूर्ण स्वरूप आणि तरीही सांस्कृतिक ऐक्य आपल्याला बरेचकाही शिकवू पाहते

ड) हडप्पा संस्कृतीचा हास :

अशा या वैभवशाली संस्कृतीचा -हास कसा झाला असावा? याबाबत विद्वानामध्ये मतभेद होते. पुराव्याचे चुकीचे वाचन झाल्याने, त्याबाबत काही गैरसमजही प्रचलीत झाले होते. जसे, नंतर आलेल्या वैदिक आर्यांनी हडप्पा संस्कृतीतील लोकांची कत्तल केली. नगर उध्वस्त केली अशी एक चुकीची समजूतही करून दिली गेली होती. पण पुढे, पुराव्यांचे व्यवस्थित वाचन केल्यानंतर, तसेच, विविध वैज्ञानिक पध्दतींचा उपयोग करून या संस्कृतीचा हास कसा झाला असावा? हे शास्त्रज्ञांनी सिद्ध करून दाखवलेले आहे.

या ठिकाणी हे लक्षात घेतले पाहिजे की हडप्पा संस्कृतीचा उदय हो जशी एका रात्रीत घडलेली घटना नव्हती तसाच तिचा न्हास ही एकाच दिवशी घडलेला नाही. तरही हासाची प्रक्रिया बरीच वर्षी चाललेली होती. दुसरी गोष्ट म्हणजे कोणत्या एकाच कारणाने, एवढ्या मोठ्या प्रदेशावर पसरलेली ही संस्कृती नष्ट झाली नाही. तर विविध ठिकाणच्या न्हासासाठी, वेगवेगळी कारणे आहेत. जसे, घोलावीरा भुंकपामुळे, मोहेनजोदडो पुरामुळे, नदीचे पात्र बदलल्याने तिच्या काठावरील काही शहरे अशी ओसाड झाली असे आपल्याला आढळते. अर्थात, सगळ्यात महत्वाचे कारण म्हणजे पर्यावरणातील प्रतिकूल बदल. यावेळी पर्यावरण हे अगदी कोरडे झाले, पर्जन्यमान कमी झाले. त्याचा फटका समृद्ध शेतीला बसला आणि पुढे, शेतीवर आधारलेल्या कारागीर-व्यापाऱ्यांना बसला. या सगळ्याचा परिणाम म्हणजे शहराचे अर्थकारण ढासळले. ती निर्मनुष्य झाली. अर्थात, हे काही एका दिवसात घडले नाही.

थोडक्यात, हडप्पा संस्कृतीचा न्हासही एक प्रक्रिया होती आणि ती अनेक वर्ष चालली. प्रतिकूल निसर्ग हे हडप्पा संस्कृतीच्या -हासाचे कारण आहे.